

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Стецюк Юлія

Науковий керівник – доц. Ятищук Оксана

ОБОВ'ЯЗКИ І ПРАВА ОПІКУНА В ГАЛИЧЧИНІ ХХ СТ. В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Проблема дитячої безнаглядності і безпритульності в умовах державної незалежності України залишається одним з найболючіших соціальних явищ. Діти вулиці поповнюють ряди злочинного світу, декласованих елементів, осіб із алкогольною чи наркотичною залежністю тощо. Державні програми, присвячені ювенальній проблематиці, не можуть бути успішними без врахування історичного досвіду українського народу, традицій етно-педагогіки, застосування виховного потенціалу Церкви і громадських організацій. Відтак вивчення постановки справи опікування неповнолітніми сиротами в традиційному українському суспільстві має не лише теоретичне, але й важливе практичне значення, оскільки може дати ключ до розв'язання важливих актуальних завдань сучасності.

Тема інституту опіки і практики опікунчої діяльності у традиційному українському суспільстві висвітлена у вітчизняній історичній науці, етнографії та етнології недостатньо. Етнографи другої половини ХІХ – поч. ХХ ст., рівно як і правознавці, які досліджували звичаєве право, належної уваги питанням опіки і опікунства не приділяли.

Єдиним східноукраїнським етнографом, який вивчав вказану проблематику в другій половині ХІХ ст., був П. Чубинський. Результати його праці були оприлюднені у відомому виданні «Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русской край...», зокрема в томах 4, 6 та 7, вип. 2. Спираючись на емпіричний матеріал, П. Чубинський прийшов до висновку, що в народному побуті «взагалі-то інститут опіки, а тим більше – піклування не розвинутий. У народу круглі сироти зостаються рідко; майно сироти – мізерне; виховання не вимагає особливої турботи, а тому опіка і піклування виступають як продукт впливу писаних законів, а не як продукт народної самосвідомості» [8]. До числа західноукраїнських дослідників проблематики інституту опіки вже на поч. ХХ ст., можна віднести Петра Шекерика-Дениківа[9], наукова розвідка Костя Левицького[3], Семена Пахмана[6], Ю. Гошко[2].

За законодавством Австрійської монархії, організація справи опіки над усіма сиротами перебувала у віданні місцевих судів. Це означало, що держава узяла на себе відповідальність за справи виховання усіх сиріт та збереження їхнього майна. Перед війтами гмін ставилися вимоги: якщо залишилися сироти, приставити їх до якогось порядного і чесного господаря, поки повітовий уряд не призначить їм опікуна. Якщо б опікун з тих чи інших причин не

турбувався про сиріт або несумлінно ставився до їхнього майна, негайно доповісти повітовому урядові.

Суспільна думка та офіційні державні органи ніколи не прагнули ідеалізувати особу опікуна чи ототожнювати його обов'язки з обов'язками біологічних батьків (зрозуміло, у тих випадках, коли опікуном не виступав рідний батько чи мати напів-сироти). Проте вимоги до опікуна, які суспільна думка і державні наглядові інстанції у справах опіки постійно контролювали і наполегливо домагалися їхнього виконання, були доволі суттєвими.

Окремі з них регулювалися кримінальним правом, інші – цивільним. Зокрема, Артикул 200 Карного кодекса Польщі передбачав кримінальну відповідальність для тих осіб, «хто всупереч обов'язково опіки або нагляду покидає дитину понище 13 літ» [1]. Державні вимоги передбачали наступний перелік обов'язків опікуна: забезпечення опікуваному передусім даху над головою (не обов'язково власного, опікуваний міг перебувати у наймах чи в «навчанні» у третьої особи); збереження його нерухомого майна (в разі наявності такого); недопущення побоїв і кривд зі сторони третіх осіб (повіт Олесько); сприяння отриманню підопічним належної освіти або вивченню ним основ ремесла; нагляд за його поведінкою та правопопслушністю; охорона матеріальних інтересів підопічного, в тому числі й засобами психологічного впливу на біологічного батька (якщо мова йшла про позашлюбну дитину) з метою спонукати останнього до виділення коштів на утримання дитини. Реально ж останнє із згаданих завдань часто стояло на першому місці.

Опікунові позашлюбної дитини ставилося в обов'язок виявляти невідомі судові статки платника аліментів, можливе суттєве збільшення його майна (наприклад, в разі отримання спадщини, виграшу в державну лотерею тощо) та вчинювати судові позови про перегляд раніше визначених ставок виплат. Виплати на користь опікуваного значною мірою залежали від оперативності дій опікуна, оскільки право не допускало підвищення ставки аліментних «рат» заднім числом.

Саме опікун (а не державний суд як наглядова інстанція у справах про опіку) виступав у ролі захисника інтересів підопічного у тих випадках, коли судова ухвала про аліментування дитини її біологічним батьком з якихось причин не виконувалася. Ні гмінні сирітські ради, ні державні суди самостійно не цікавилися тим, як платники аліментів виплачують належні суми. Ініціативу у кожному окремому випадку мав виявляти опікун. [4]. На ділі коло обов'язків добросовісного опікуна було ширшим від окресленого інструкціями та іншими документами з нагляду. Зокрема, вимога дотримання недоторканості нерухомого майна опікуваного передбачала отримання певних доходів від нього. Добросовісний опікун спрямовував їх на поточний ремонт, сплату податку на нерухомість, страхові платежі і т. п. У цьому зв'язку від опікуна вимагалися певні управлінські зусилля і навіть господарський ризик, регламентувати які жодна «інструкція» була не в силі.

Опікуна можна було у судовому порядку притягнути до відповідальності лише за зловживання. Натомість відсутність ініціативи і навіть повна пасивність не підлягали навіть моральному осудові. Через це нерідким було самоусунення опікуна від виконання своїх обов'язків. Бувало, що опікуваний уже досягав повноліття, а опікун роками не поспішав офіційно знімати опіку, хоч така процедура передбачалася як обов'язкова, рівно ж як і підсумковий майновий розрахунок, звіт опікуна про управління майном та юридичну передачу майна колишньому підопічному, який досяг повноліття.

Обов'язки опікуна бідняцьких дітей зазвичай відбирали більше часу і зусиль, ніж приносили зиску. Сповнення обов'язків опікуна було пов'язане з певними труднощами, вимагало постійних зусиль. Відтак не виключалася можливість самоусунення опікуна від виконання своїх функцій чи їхнього ігнорування. Мали місце випадки зловживання становищем з боку опікуна [1]. Формально опікун мусив щорічно подавати звіт про свої дії у справі управління майном, звітувати урядовим інстанціям про остаточний розрахунок з опікуваним при досягненні ним повноліття та припиненні опіки.

Польське цивільне право визнавало за опікуном (а також і за спів-опікуном) можливість компенсувати певні витрати, пов'язані з опікуванням сироти, і навіть отримати певну винагороду за здійснення опікунських функцій (тільки – для основного опікуна). Проте були опікуни, які зловживали наданими повноваженнями для отримання зиску звище від сум офіційно встановленої винагороди, що не раз викликало скарги з боку опікуваних.

Такого роду ситуації викликали необхідність системного державного і громадського контролю за опікунською діяльністю. Насамперед вказані функції належали гмінним сирітським радам та повітовим (міським) судам. Проте спостережно-наглядова діяльність була неоплачуваною, а, отже, суттєво залежала від фактора добросовісності державних і громадських контролерів. Відтак активне втручання державних і сільських та містечкових само-управлінських структур у справи опіки було явищем рідкісним, а сам нагляд подекуди мав нерегулярний, а часами і чисто формальний характер.

Якщо спадкового майна було обмаль чи його не було взагалі, суди і гмінні сирітські ради вважали, що зловживання неможливі із-за відсутності самої матеріальної бази таких зловживань.

Навіть круглі сироти мало турбували наглядові інстанції, якщо їм не належало власне майно чи вони не мали постійних джерел надходжень, як-от пенсії, грошові перекази з-за кордону тощо.

Звичайно, на нашу думку, можна робити припущення, що у певних випадках наглядові інстанції не були вільними від корупції, а їхні вигідні для опікуна ухвали матеріально «стимулювалися» останнім. Високі моральні риси, нібито притаманні урядовцям Австрії та Другої Речіпосполитої, виявляли себе не часто. У окремих випадках спостерігаємо, як суд

заплющував очі на ті чи інші відверті фальсифікації документів на користь опікуна і виносив завідомо несправедливі ухвали.

Крім того, потрібно проаналізувати вимоги радянського та сучасного українського законодавства до особи опікуна, а також практику контролю за його діяльністю. Посада опікуна (піклувальника) розглядалася у російському радянському шлюбно-сімейному законодавстві (Кодексі ЗпШС 1918 р.) як суспільний обов'язок, відмовитися від якого можна було лише після досягнення 60-літнього віку, за наявності фізичних недоліків чи здійснення батьківських прав стосовно більш ніж чотирьох дітей (ст. 214). [5].

Російський радянський зразок був використаний українськими законодавцями при створенні Сімейного кодексу УСРР 1919 р.

Кодекс про шлюб і сім'ю Української РСР, затверджений Законом УСРР від 20.06. 1969 р. передбачав, що «обов'язки по опіці та піклуванню здійснюються безвідплатно», а ст. 155 – що «при зловживанні правами та залишенні підопічних дітей без нагляду і турботи опікун чи піклувальник притягається до передбаченої законом відповідальності» [5].

Тим самим український радянський законодавець поставив перед особою потенційного опікуна (піклувальника) вимоги не просто високі, але й виразно обтяжені погрозою відповідальності за «зловживання».

Правила опіки і піклування в Українській РСР були затверджені 15 липня 1971 р. Встановлений порядок опіки несуттєво відрізнявся від аналогів інших радянських республік.

Радянський законодавець потурбувався і про «ідеологічну» сторону опіки. Згідно ч. 2 ст. 18 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю, батьки і особи, які їх замінюють, повинні були виховувати своїх дітей у дусі морального кодексу будівника комунізму, а ст. 57 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту вказувала, що на батьків і осіб, які їх замінюють, покладається обов'язок виховувати дітей у дусі високої комуністичної моральності, дбайливого ставлення до соціалістичної власності, прищеплювати їм трудові навички та готувати їх до суспільно корисної діяльності [7].

На практиці ці вимоги призводили до того, що з кола можливих опікунів усувалися не лише особи з будь-якою незнятою судимістю (наприклад, за скоєння ДТП чи інші ненавмисні злочини), але й служителі культу, дисиденти, особи, які подали документи на виїзд з СРСР, тощо

Незалежна українська держава змінила ставлення до особи опікуна. Планка вимог до опікуна стала суттєво нижчою, що, у свою чергу, вилилося уже у скандали навколо опікунів. Тим не менше, відрядно, що на заваді потенційному опікунові не стоять ідеологічні засади, наприклад, його релігійність чи відсутність позитивних характеристик з місця роботи.

З іншого боку, офіційна позиція держави й надалі зводиться до того, що обов'язки опікуна – «почесні, ґрунтуються на почутті громадської та родинної поваги. У зв'язку з цим сплата будь-якої винагороди не передбачається. Опікун виконує свої обов'язки безоплатно».

Отже, можна підвести такі підсумки: часто неповнолітні сироти отримували офіційно встановленого опікуна із значним запізненням у часі або й не отримували його взагалі; найменшою була увага до встановлення опіки над круглими сиротами, позбавленими будь-якого майна, пошуки опікунів яким іноді зовсім не проводилися; в обов'язки опікуна не входило утримання опікуваної дитини чи спільне з нею проживання на одній житловій площі; мали місце випадки призначення опікуна для здійснення ним разових функцій, наприклад, нагляду за виділенням майна сироті при його вступі до шлюбу; міські (повітові) суди як наглядові інстанції у справах про опіку дотримувалися переважно пасивної лінії поведінки; звичними були суперечки між опікуваними і опікунами.

При з'ясуванні питання про колізію норм звичаю і позитивного права встановлено, що опікун діяв у тому правовому полі, яке визначалося як позитивним, так і звичаєвим правом. При цьому в українському сільському і містечковому соціумі імперативи звичаєвого права (як більш близькі до норм традиційної моралі) практично завжди брали гору над правом позитивним. На відміну від радянського і пост-радянського розуміння інституту опіки, законодавство буржуазних країн головним завданням опікуна бачило захист майнових інтересів опікуваного. Нерозвиненість державної системи соціального забезпечення та благодійних фондів в Австрії та міжвоєнній Речіпосполитій сприяли тому, що наглядові інстанції йшли назустріч будь-якій сторонній особі, яка за відсутності батьків чи ближчих родичів висловлювала готовність узяти під свою опіку осиротілих дітей.

В радянському і навіть частково пострадянському суспільстві вимоги до евентуального опікуна зазвичай були вищими. Щоб довести свою придатність для виконання опікунських функцій, він мав надати відповідні довідки і характеристики як про себе, так і членів своєї родини. Такий опікун, за задумом комуністичних законодавців, мав стати не просто куратором майнових справ опікуваного неповнолітнього, але й його вихователем – у розумінні «комуністичного виховання».

В радянській системі опіки опікуваний зазвичай виступав як утриманець опікуна. Ця ж ситуація зберігається і сьогодні. Сімейний кодекс України 2002 р. кваліфікує обов'язки опікуна як «почесні», наполягаючи на їх «безоплатності». Відтак, на думку дисертантки, труднощі з пошуком опікуна у сучасному українському суспільстві значною мірою пов'язані з тим, що діюче сімейно-шлюбне законодавство ставить надто високу планку вимог.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гельб Ж. Недоліток як предмет карної оборони (у світлі принципів польського карного кодексу) // Життя і право. – 1933. – Ч. 4. – С. 10 – 17.
2. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XX ст. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 336 с.
3. Левицкий К. Про новий цивільний процес в Австрії // Часопись правнича. Видавництво Наукового тов. імени Шевченка для теорії і практики. Рочник V. – Львів: Наукове Товариство імени Шевченка, 1895. – С. 5 – 87.
4. Оречення Найвищого Суду 107). § 166. з. ц. від 9.XI. 1926 RW. 360/ 26. Підвищення аліментацийних рат, призначених (неправесній дитині) правосильним судовим вироком,

- можно домогатись в дорозі позову, якщо устійнення потрібних фактичних обставин є в неоспоровому поступованні неможливе (§ 2, 7 пат. несп.). Такого підвиснення можна жадати лиш від дня внесення позову, а не також за попередній час // Життя і право. – 1929. – Ч. 3. – С.
5. Нечаева А. М. Опекa и попечительство над несовершеннолетними // Социалистическая законность, 1975, № 8. – С. 39 – 41.
  6. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. Юридический очерк. Т. 2. Семейное право. Наследство и опека. – СПб, 1879. – VII, 400 с.
  7. Попов Григорій. До історії сусідства на Правобережжі // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Випуск другий. За редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. – К.: УАН, 1926. – С. 218 – 228.
  8. Труды этнографическо-статистической комиссии в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Т. 7, вып. 1. Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения (Статистика, сельский быт, язык). Изданъ подъ наблюдениемъ чл. сотр. П. А. Гильтебрандта. – СПб, 1872. – 337 с.
  9. Шекерик Деників Петро. Родини і хрестини на Гуцульщині // Матеріяли до української етнології. Том XVIII. – Львів: Накладом Наукового товариства імени Шевченка, 1918. – С. 86 – 122.

*Мацьона Наталя
Науковий керівник – доц. Ятищук Оксана*

ДОЗВІЛЛЯ ТА ВІДПОЧИНОК У СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ЧАС (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛ.)

Актуальним в останні десятиліття стало дослідження повсякденного життя, особливо українського населення, в минулих епохах. Вивчення стратегій, якими користувалися звичайні громадяни, дозволяє отримати більш точне та достовірне уявлення про минуле суспільства. Вчені особливу увагу звертають на дослідження повсякденного життя в радянській епохі, оскільки цей період сильно вплинув на сучасне українське суспільство. Аналіз політичних, соціально-економічних та культурних процесів того часу дозволяє виявити тенденції та особливості розвитку нашої країни в сучасній епохі, а також з'ясувати причини та передумови сучасних проблем українського суспільства. Вивчення історії повсякденності дає можливість розкрити особливості повсякденного життя суспільства протягом його історії, розуміти його вплив на формування історичних подій [2, с. 5].

Умови тоталітарного режиму у СРСР значно ускладнювали об'єктивне дослідження повсякденності, побуту та настроїв населення. Проте з початку 1990-х років, коли політична кон'юнктура та ідеологічний тиск з боку партійно-державних структур почали зменшуватись, почалося вивчення історії населення України без цього впливу. Це стало можливим у контексті формування нової наукової методологічної парадигми. Цей підхід дозволив не лише переглянути наукові погляди на політичну та економічну історію, але й на соціальну історію радянського суспільства, його окремих соціальних шарів та індивідів, а також їхню роль у житті країни в цілому. Таким чином, було створено можливість для більш об'єктивного та комплексного розуміння минулого суспільства.